

Кирило Євсєєв

ПОЛІТИЧНИЙ ТЕКСТ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті визначено засади дослідження політичних текстів. Зокрема конкретизовано методи дослідження текстів, які прийняті в герменевтиці. Використання цих методів має евристичне значення для політичної науки.

***Ключові слова:** політичний текст, герменевтика, розуміння.*

Yevseyev K. Political text as the subject of study. The article outlines the basics of political texts. In particular

methods specified in, taken in hermeneutics. Using these methods have heuristic value for political science.

Keywords: *political text, hermeneutics, understanding.*

У сучасній політичній комунікації спостерігаються дві суперечливі тенденції: перша – символізація політики, друга – знецінення символів.

Як показує Ганна Арендт, політична діяльність, залежно від політичного режиму, розгортається у двох формах: в умовах демократії – це переконування, в умовах тоталітаризму – насилля. Водночас Арендт вводить два додаткових поняття – «авторитет традиції» й «істина» [1, с. 99–100, 236–237]. Обидва ці поняття, які описують не політичну діяльність, а політичну свідомість суб'єкта, можуть вступати в суперечність як із переконуванням (політичними дискусіями, обговореннями, плюралізмом думок і, зрештою, – свободою людини), так і з насиллям (діяльністю, яка також не завше бере до уваги суб'єктивне воління людини, навіть якщо воно відповідає традиції, або визначається уявленням про істину).

Яка логіка міркувань Ганни Арендт? Традиція – це образ минушини, «славні діяння пращурів» (як висловлювалися римляни, котрі й винайшли це поняття), своєрідний «золотий вік». А отже – жодні сумніви щодо основ політичного буття, історичних витоків політичної системи – не лише не доцільні, а й аморальні. Авторитет традиції визначає політичну свідомість без будь-якої аргументації. Це вплив, який не потребує примушування. Відповідним чином політична свідомість визначається й уявленням про істину. Істина – вона або є істиною, або не є істиною. І обговорення знання, яке вважається істинним, – це марнування часу та зусиль. Поняття «істина» межує із поняттям «віра». Що протистоїть істині-вірі? Згідно з політичною філософією Ганни Арендт, – це опінія (думка, гадка, міркування, кажучи російською, мнение). Саме опінії й формують те, що ми нині іменуємо політичним плюралізмом. Опінії байдуже до істини. Для неї істина сама є опінією. Опінії байдуже до віри, та лише затятість у переконанні. Софістика – справжній апофеоз опіній. За

точним спостереженням Бертрана Рассела, сучасна філософія співає осанну Сократу (який заперечував софістику), але сама розвивається в софістичному руслі [2, с. 90].

Отже, політичний процес за демократичного режиму розгортається як переконування, котре визначається 1) авторитетом традиції, 2) уявленням про істину (вірою в істину), 3) софістичною установкою – немає жодної істини (а віра в неї – забобон), немає жодного авторитету (підпорядкування йому – рабство), а є лише опінії, жодна з яких немає ані найменшої переваги перед іншими.

Кажучи про сучасність, завважимо, в українській політичній комунікації триває своєрідна боротьба за авторитет традиції: радянський кітч протиставляється спробам створити кітч, умовно кажучи, «національно-демократичний». Кожна з традицій має власних героїв і антигероїв, славні та безславні сторінки історії, стандартні мовні кліше і навіть власну нормативну українську мову. Цій боротьбі підпорядковується й боротьба за історичну та політико-філософську істину. Як наслідок, на побутовому рівні панує суцільна історична та політико-філософська індиферентність, яку аж ніяк не можна назвати агностичною. Відтак політичні й історичні опінії розгортаються або в руслі однієї з традицій, або ж – узагалі нігілістично заперечують політико-історичні судження як такі.

Політична комунікація в умовах демократичного режиму розгортається за посередництва візуальних і лексичних форм. Адже немає «авторитету традиції» як такого. Є лише текст (візуальний і лексичний), який відображає або ж формує «авторитет традиції». Немає й істини самої по собі. Є тільки повідомлення про істину. Немає власне й опінії, бо та не може існувати лише як зміст, а потребує візуальної або лексичної форми. Наразі безглуздо з'ясовувати, яка з форм має перевагу – візуальна чи лексична. Скажімо, в повідомлення електронних ЗМІ ці форми нерозривно пов'язані: відеоряд чи фоторепортаж не лише ілюструє інформацію, а й у певних випадках визначає її сугестивний вплив, акцентуючи сенс, який не був переданий за допомогою слів. У свою чергу, офіційний ритуал може супроводжуватися коментарем, котрий викриває всю його кітчевість.

Загалом потрібно сказати, що політична наука, віддаючи належне політичній культурі, все ж не достатньо уваги приділяє вивченню форм політичних текстів. У дослідженні акцентується увага на ідеологічних складниках текстів. Береться до уваги мета певного повідомлення, його причинна визначеність. Однак формальний бік політичного повідомлення (який також зумовлений і причинами, і певною метою) зазвичай залишається поза увагою дослідників. І це попри те, що власне політичний сенс повідомлення може бути донесений до реципієнтів опосередковано, без використання суто політичних понять. Тобто політико-ідеологічне повідомлення може бути прихованим, що, однак, не применшує, а іноді й навпаки – збільшує його вплив на аудиторію. Саме тому наразі є рація вдатися до аналізу структурних характеристик, які притаманні будь-якому тексту, і тексту політичному зокрема.

Разом із тим відзначимо, що в політичному тексті не варто вбачати суто утилітарний сенс. Значення політичного тексту ширше. Це – феномен культури. Як зазначав М. М. Бахтін, специфіка гуманітарної думки – це розкриття думок, сенсів, значень, і доступ до них дослідник отримує лише за посередництва тексту. Якою б не була мета дослідження, вважав М. М. Бахтін, вихідним пунктом може бути тільки текст. Текст – первинність буття (реальності) й вихідна точка усякої гуманітарної дисципліни.

У більшості довідникових видань текст визначається як «сукупність записаних слів, що формують логічну або мистецьку цілісність» [3, с. 416]. Термін текст достатньо поширений, але й неоднозначний. Саме поняття походить із латини – *textum*, що означає «зв'язок», «поєднання». Якщо звернутися до історії, то поняття «текст» проникло до сучасної мови за посередництва релігійної та музичної культури. Первинно текст – це Святе Письмо, викладене у проповіді, основа екзегези. Текстами іменувалися й музичні твори. До політичної та загалом наукової мови термін «текст» увійшов у процесі кодифікації античної юридичної спадщини: дослідники розрізняли «текст» (тобто зафіксовану в автентичному джерелі юридичну норму) й інтерпретацію юридичної норми (тексту). Відтак за протиставленням

автентичного тексту та його інтерпретацією до снаги бачити суперечність між істиною й уявленням, ідеалом і досвідом (тощо).

Потрібно також зазначити, що в рамках герменевтики використовується також метод аналізу текстів, запозичений із християнської екзегетики. Зокрема, відповідно до цього методу, в тексті виокремлюються: 1) буквальне значення, 2) історична відповідність, 3) принцип єдиного значення, 4) контекст, 5) лексика, 6) граматики, 7) паралельні посилення.

Тож немає нічого дивного в тому, що проблема тексту та його розуміння постала як одна з важливіших у герменевтиці. Тут текст розглядається як «простий проміжний продукт, фаза в події порозуміння, що як така залучає також певну абстракцію, власне – ізоляція й фіксування саме цієї фази» [4, с. 304]. Однак, з точки зору Г.-Г. Гадамера, лінгвіста не стільки сприяє розумінню справи, про яку йдеться в тексті, скільки власне мови тексту. З герменевтичного погляду єдине, що є найціннішим – це розуміння сказаного у тексті, а функціонування мови лише передумова цього процесу. Адже для Гадамера текст – це передусім «послідовність знаків, яка фіксує змістову єдність чогось мовленого, – також у тому випадку, коли це мовлене відчужене від мовця і записане кимось іншим» [5, с. 155].

Відзначимо також, що в «Літературному енциклопедичному словникові» під текстом розуміється «осмислена послідовність словесних знаків, що має якості складності й цілісності, а також властивість не надавати узагальнені висновки з суми значень, що її складають» [6, с. 436]. Це означає, що в загальному семіотичному плані текст є будь-якою організованою сукупністю знаків, що розгортається у часі та просторі, наприклад, дійство як текст, скажімо, політичний ритуал. Традиційно під текстом у загальному ужитку розуміється будь-який записаний твір, а також його частка або уривок.

Однак дослідники відзначають деякі протиріччя в тлумаченні поняття «текст». По-перше, у масовій буденній свідомості, а також у наукових трактовках слово «текст»

асоціюється з письмовою формою комунікації. По-друге, основну частину мовленнєвої діяльності – це комунікація, яка не є підготовленою, а здійснюється вільно й невимушено в усній мові. Тобто, не звертаючи уваги на те, що весь понятійний і методологічний апарат сучасної семіотики формувався, маючи предметом письмові мовні форми, нині варто брати до уваги масу усних мовних творів, які потребують опису.

Серед теорій тексту показовою є концепція І. Р. Гальперіна, що має своїх послідовників. Яскравою ознакою цього підходу до тексту є орієнтація на письмову форму мовлення. І. Р. Гальперін вважає, що текст являє собою деяке творіння, що виникає, існує і розвивається у письмовому варіанті літературної мови. Тільки у цьому варіанті розчленованість тексту, експліцитно виражається графічно, виявляється як результат свідомої обробки мовного виразу [7]. За аргументацією І. Р. Гальперіна, сутнісною характеристикою тексту є параметр обсягу. Крім того, до тексту застосовуються методи й прийоми граматичних досліджень. Будь-яка граматики – це результат спостережень за функціонуванням мови у розмаїтті людської діяльності.

Дещо вільно послуговуючись поняттями кібернетики, І. Р. Гальперін стверджує, що оскільки ентропія прямує до зростання, бо об'єм і кількість невідомого (а тому й непізнаного) в процесі пізнання збільшується, то свідомість намагається відшукати елементи організованості. Тож, І. Р. Гальперін називає текст своєрідним «острівцем організованості», який намагається зняти ентропію, що виникає завдяки певним повідомленням. Відтак текст треба розглядати як підпорядковану форму комунікації, що уникає спонтанності. За визначенням І. Р. Гальперіна, текст – це твір мовотворчого процесу, який є завершеним, об'єктивованим у вигляді письмового документа, літературно оброблений відповідно до типу документа, твір, що має назву й низку особливих одиниць (надфразових єдностей), поєднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, має певну цілеспрямованість і прагматичну установку.

Досить цікавою є концепція тексту В. Г. Адмоні. Тут текст – це особливий вид висловлювання, що має статус відтворюваності. Тобто текст організовується як стійка будова, спрямована на тривале існування. Будова тексту визначається концептуально-тематичним змістом. Структурування здійснюється зверху. Спочатку відбувається розбиття тексту на книги, потім на частини, глави, розділи, далі – на надфразові синтаксичні цілісності й/або абзаци, наприкінці на речення. Хоча процес створення художнього тексту геть інший. Тут вихідним пунктом може бути окрема сцена, епізод, що спочатку оформлюється у надфразовій єдності. Однак для тексту це немає значення. Він існує як ієрархічна єдність, що розподілена на окремі частки.

Текст сприймається читачем не відразу, а поступово, частіше в процесі проходження тексту від початку до його кінця. А саме істинне сприйняття тексту відбувається після завершення ознайомлення з текстом, коли виявляється цілком уся система відношень, що організує текст. На попередньому етапі, коли дослідник аналізує текст, він спочатку вивчає частини, що його складають, його лексичну й граматичну природу. Істинний аналіз тексту уможливується орієнтацією на його цільність, що є певною сумою подробиць, чимось якісно іншим, тим, що дозволяє встановити істинне текстове значення, функцію окремих компонентів тексту. Це стосується як художніх, так і публіцистичних і наукових текстів. Тому В. Г. Адмоні наголошує: істина тексту – у його цілісності.

Таким чином, у концепції В. Г. Адмоні текст – це найвищого ступеня різноманітна, закріплена з метою свого відтворення, історично й функціонально змінна одиниця соціальної комунікативно-когнітивної практики. Текст будується на мовленнєвому матеріалі, але як ціле у своїй будові має власні закономірності. Тому його аналіз не може здійснюватись лише мовленнєвими засобами, а повинен будуватися за особливою методикою, яка має завважувати мовну матерію, що використовується текстами [8, с. 52–53].

Аби зрозуміти, що хотів сказати автор тексту, треба прийняти його пресупозиції (попередні позиції). Цей процес включає виокремлення й відбір несуттєвих значень, а

також введення додаткових пресупозицій. Неприйняті значення мають майже головну роль у розумінні тексту. Смысл як кінцевий результат процесу розуміння залежить від пізнавальної позиції, способу обробки інформації, фокусу-контрасту, що включає інтонацію, характер побудови фрази та нескінченний потік протиставлень, які мають братися до уваги. Таким чином, передумови тексту – пресупозиції, їх об'єктивна інтерпретація – дуже важливий фактор розуміння.

Продуктивним підходом до проблеми розуміння тексту є психосемантичний, запропонований у працях Дж. Келлі та Ч. Осгуда. Цей підхід акцентує увагу на структурних, функціональних і змістових характеристиках свідомості реципієнта з опосередкуванням особливостей форми знакового відображення інформації. О. В. Улибіна, використовуючи цей підхід, виокремлює «правильні» та «неправильні» тексти [9]. «Правильні» тексти – загальна частина офіційної культури та близькі їй за поглядами. «Правильні» тексти покликані формувати канонізоване сприйняття соціальної реальності. Зміст «правильних» текстів має на меті посилення світу, що існує, наголошення на значущості стабільності, єднання з групою. Водночас завважмо, що, згідно з М. М. Бахтіним, у символах офіційної культури відображений лише мінімальний досвід частини людства, зацікавленого у стабільності. Для цих правильних моделей характерною є специфічна прагматичність й утилітарність. Тому в них навмисне приховується кривда, поширюються будь-якого роду рятівні ілюзії, простота й механістичність схеми, односмысленість й односторонність оцінювання, одноплановість і логічність (прямолинійна логічність). «Правильним» текстам притаманне моралізаторство, закріплення панівних цінностей, навіть схвалення соціальної нерівності. До таких текстів можна віднести промови привладних політиків, звернення офіційних осіб (парламентаріїв, високопосадовців, дипломатів тощо), а також – жіночі романи, детективи, бойовики та ін.

До «неправильних» текстів належить міський фольклор, трагедії, зокрема й романи Ф. М. Достоевського, та багато інших, що не входять до системи стабільних цінностей. До

світу «неправильних» текстів залучаються слабкі, проблемні герої або найдобріші особистості, що програють у боротьбі з реальністю, а також симпатичні авантюристи, що втікають від закону, сильні й неподоланні злочинці. Світ, що зображено у таких текстах, не має сенсу, бо він непридатний для життя, тому виконання запропонованих норм і правил є безглуздом, а іноді й трагічним. До «неправильних» текстів належать також маніфести терористичних організацій та екстремістських політичних партій. «Неправильні» тексти зображають наш світ таким, у якому поразка є свідомством моральності, бо добротність у ньому гине.

Однак соціальна реальність набагато складніша. Офіційному порядку протистоять групи, що намагаються зруйнувати статус-кво. Тому вони відкидають офіційну ідеологію та культуру, критикують цінності (показовий приклад – «Антихристиянин» Ф. Ніцше), пропонують власну істину. У «неправильних» текстах офіційний світ поданий як несправедливий, а його правила як хибні. Хоча «неправильні» тексти справляють песимістичне враження, вони наголошують на значущості індивіда і вказують на відносність традиційних групових цінностей.

Цікаво, що і «правильні» та «неправильні» тексти однаково популярні й співіснують у межах буденної свідомості, створюючи необхідну амбівалентність, відчуття осмисленості існування. Однак, якщо цілісність порушується, одне з протиріч зникає, виникають складні конфлікти на рівні особистості, духовні кризи на рівні культури загалом, що й позначається на політичному житті.

Розвиваючи концепцію О. В. Улибіної, виокремимо додатковий тип текстів – «неправильні правильні». Ці тексти конвергентні з «неправильними» своєю революційною налаштованістю. Але на відміну від «неправильних» їм не властивий нігілізм. Згадаймо риторичні запитання О. М. Бердяєва: чи може Достоевський бути вчителем, чи можна закликати до роздвоєння, чи можна закликати до проходження через п'ять? Звісно, відповідь – негативна. Тож О. В. Улибіна цілком слушно зараховує тексти Ф. М. Достоевського до «неправильних». «Неправильні» – трагічні за своєю суттю – тексти пізнього Ф. Ніцше й

А. Шопенгауера. Але водночас ми маємо іншу групу текстів. У них заперечення соціальної та політичної дійсності відбувається одночасно зі спробою впровадити нову систему цінностей. Таким «неправильним правильним» текстом є Євангеліє. Це «неправильний» текст, котрий водночас має значне консервативне навантаження. Посутньо «неправильними правильними» постають і тексти опозиційних політичних партій. Показовий приклад – «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса. Як приклад «неправильних правильних» текстів ми можемо також згадати Платонові «Державу» та «Закони».

Відзначимо й іншу типологію текстів, запропоновану Г.-Г. Гадамером. Визначаючи засади герменевтики розуміння тексту, він виокремлює: 1) письмово зафіксований текст, тобто еміненний (справжній літературний) текст, і 2) просте повторення висловленого в розмові. Крім того, як форми комунікативної мовної поведінки виокремлює: а) антитекст, б) псевдотекст, в) передтекст.

Антитекст – мовлення, що опирається текстуванню, оскільки розгортається в певній ситуації, котра й визначає зміст мовлення. Сюди належать різні жарти, те, що ми не сприймаємо всерйоз – іронія. Передавання іронії в письмовій формі потребує не лише відображення змісту мовленого, а й докладного зазначення ситуації. До антитекстів належить також використання цитат у спотвореній формі. Треба сказати, що іронічний антитекст надзвичайно складний для розуміння. Саме тому В. Набоков відзначив, що історія літератури прихильніша до жанру трагедії, а не комедії. Зміна культурної ситуації об'єктивно унеможливує розуміння іронії. А втім... Слова В. Набокова варті того, аби їх процитувати: «Трагедія загалом зберігається ліпше комедії. Драму зберігає бурштин; регіт розпилений простором і часом. Безіменний озноб мистецтва, безсумнівно, ближчий мужньому трепету священного жаху або ж вологій посмішці жіночної жалості, аніж побіжному осміху; і, звісно, є дещо краще оглушливих стогонів і оглушливого реготу – це млосне бриніння, викликане уколом збагненної думки, а «збагненна думка» є іншим ім'ям достеменного мистецтва» [10, с. 35].

Натомість, псевдотексти, згідно з Г.-Г. Гадамером, – це мовлення або ж письмо, що увібрало не стільки смислові елементи, а складники, покликані заповнити потік мовлення. Псевдотекст має функціональну та ритуальну функції обміну мовленням в усній або в письмовій формі. «Це, так би мовити, – пише Г.-Г. Гадамер, – позбавлена значення складова мови» [11, с. 311]. Аналіз політичного мовлення дає неосяжний матеріал для ілюстрування цієї тези Г.-Г. Гадамера. Промови політиків, виголошені з нагоди чи без нагоди, поспіль складаються з банальних ритуальних тез. Загалом ці промови виголошуються не для того, аби щось повідомити слухачам. Їхнє покликання інше: взагалі нічого не повідомляти. Псевдотексти по суті тавтологічні. І це – не хиба цих текстів. Це, так би мовити, їхня жанрова особливість. Тавтологія є формою аргументації, яка апелює не до раціо, а до пам'яті. Тавтологія політичної промови формує комфортне соціальне середовище. Створює враження стабільності, передбачуваності політичних векторів і дій політичних суб'єктів. Політичні псевдотексти в корені заперечують основну ознаку будь-якої інформації – новизну. Чи можна було знайти новизну в промовах Л. І. Брежнєва? А в промовах українських президентів? Самоцитування, перехресні відсилки від промови до промови, від тез до тез, від матеріалів з'їзду до матеріалів пленуму – це об'єктивна жанрова специфіка політичних псевдотекстів.

Передтексти, згідно з Г.-Г. Гадамером, – це комунікативні висловлювання, розуміння яких відбувається шляхом розкриття замаскованого смислу. Такі тексти мають значення для формування суспільно-політичної думки. Це так звана «езопова мова». Розвитку передтекстів особливо сприяє запровадження цензури.

Вивчення політичного тексту неможливе без завваження фактору його розуміння дослідником. У понятті тексту, вважав Г.-Г. Гадамер, необхідно розрізняти вузький і ширший сенси. Ми посилаємося на текст, коли не можемо задовольнитися наявними його тлумаченнями. І навпаки, «розуміння» не вичерпується розумінням «літери». Розуміння передбачає поєднання протилежностей – «духу» та

«літери». Якщо розвивати метафору обрїю, то ми маємо справу з істинним горизонтом у тому сенсі, що останній постійно відсувається при нашому просуванні вперед. Під час трактовок текстів примножуються релевантні сенси. Осмисленні тексти – обрїй розуміння людини, яка рухається.

Відтак, за своєю природою мовленнєва картина світу, в цілому, досить стала, консервативна. Водночас, текстова картина світу змінюється, еволюціонує доволі швидко. Не дивно, що на певному етапі виникає розходження між семантичною системою мови й ментальною моделлю, яка є дієвою для цієї спільноти мови і виявляється у текстах.

1. Арендт Х. Між минулим і майбутнім / пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2002. – 321 с.

2. Рассел Б. Історія західної філософії / пер з англ.: Ю. Лісняк, П. Таращук. – К. : Основи, 1995. – 795 с.

3. Івченко А. О. Тлумачний словник української мови. – Харків : Фоліо, 2004. – 540 с.

4. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. : в 2-х т. – Т. 2. Герменевтика II. / пер. з нім. – К. : «Юніверс», 2000. – 478 с.

5. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика / Вибрані твори / пер. з нім. – К. : «Юніверс», 2001. – 288 с.

6. Литературный энциклопедический словарь / под общ. ред.: В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. – М. : Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.

7. Гальперин И. Р. О понятии «текст» // Вопросы языкознания. – 1974. – № 6. – С. 68–77.

8. Адмони В. Г. Грамматика и текст // Вопросы языкознания. 1985. – № 1. – С. 51–64.

9. Улыбина Е. В. Психология обыденного сознания. – М. : Смысл, 2001. – 263 с.

10. Набоков В. Лекции о «Дон Кихоте» / пер. с англ.: И. Бернштейн, М. Дадяна, Г. Дашевского, Н. Кротовской. – СПб. : Издательская группа «Азбука-классика», 2010. – 320 с.

11. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. : в 2-х т. – Т. 2. Герменевтика II. / пер. з нім. – К. : «Юніверс», 2000. – 478 с.